

СЛАВКО ГОРДИЋ

ЕСЕЈИСТИКА СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ

1.

Ако о наслову не одлучује пука конвенција, случај или, чак, штампарска грешка, онда у њему с разлогом тражимо неки битнији, тематски или поетички сигнал о делу и његовом аутору. Мада Светлану Велмар-Јанковић више од тзв. поетике наслова заокупљају нека друга, суштинскија питања, ипак ће поводом понеког стваралачког чина застати управо над насловом. Тако ће јој, рецимо, пасти у очи, уз сва сродства, и једно значајно растојање између Малроа и Андрића: „Малро је с разлогом дао своме роману назив *Људска судбина*, али је то Андрић могао да учини са још много више разлога. Андрић то није учинио, и ваљда никада не би: не *Људска судбина* него *Госпођица* или *На Дрини ћурија* или *Травничка хроника*. Као људска судбина патња се открива сама: не треба је ни дозивати, ни изазивати, ни именовати.”

Како, међутим, читати наслове наше списатељице? Издвојимо ли из њеног опуса есејистичко-критички сегмент, лако ћемо уочити недвосмислену морфолошко-лексичку закономерност: *Сродницима* (2013) претходе *Савременици* (1968) и *Уклејници* (1993). А деонице првопоменуते, нове књиге имају, опет, наслове од само једне речи – са истом префиксалном морфемом (*Искоса*, *Искони*, *Искушавања* и *Искораци*), што истовремено наговештава како разлике у поводу, приступу и предмету истраживања тако и одређену меру истраживачеве доследности у побудама и начину промишљања ових осамнаест тема, везаних за међусобно удаљене периоде, жанрове, писце и дела.

На питање какво кључно заједништво подразумевају *Сродници* нема, изгледа, једноставног и једнозначног одговора. Од

мале је вајде присећање на Гетеова *Изборна сродсѝва* (*Die Wahlverwandschaften*, 1809), чији је појам, уосталом, узет из језика хемије, што понеки превод овог наслова – *Сродне душе*, по Виктору Жмегачу – не да ни наслутити. „Хемија” која везује и држи на окупу књижевна сведочанства о свету и човеку на раздаљини од Св. Саве до Иве Андрића, или од Јефимије до Исидоре Секулић, има, рекло би се, у виђењима Светлане Велмар-Јанковић најмање тројак карактер и учинак. Сродна је, најпре, списатељица са (изабраним) писцима, јунацима својих огледа. Сродни су и они међусобно, упркос временским, историјско-цивилизацијским и поетичким раздаљинама. Сродне су, а неретко и подударне, њихове стрепње пред искушењима и неизвесностима њиховог доба са нашим зебњама у овом свету и времену.

Управо у тако наслућеном слагању времена и јесте најдубља и најсмелија поетско-филозофска визија Светлане Велмар-Јанковић. Са безмало модерном, овековном свешћу о нашој „слабости према заводљивости зла”, Свети Сава је маловеран и опрезан у поимању човекове постојаности (као што је, присећамо се, Мартин Лутер у часу слома свог највернијег следбеника увидео да у *људском* нема сигурности). И само време Св. Саве – посебно 1204. година, „у којој се светови обрћу” током и после страхотних крсташких злодела – умногоме је налик почетку нашег, XXI столећа. Сличан је и одзвон Јефимијиних молитава у нашем времену. „Јек записан везеним речима у оном негдашњем, давном столећу, и овај незаписани, који се чује свуда око нас у овом нашем столећу, овај који чујемо у нама самима, сад, као да су један и исти. Исто одзвањају и под овим нашим небом, и у нашим унутарњостима, само што Јефимијин остаје да траје у ’непролазном и великом’, док се ми још боримо са љутим бурама наших душа и тела у овом животу који волимо баш зато што је ’пропадљив и маловечан’. Зато и Јефимијин говор чујемо као свој сопствени.”

Да, фокнеровски речено, није мртво све што је прошло – и да, чак, није ни прошло – још речитије, дакако, показују сагласја на краћим растојањима. Тако се Јанку Веселиновићу, у освит двадесетог века, у недовршеном роману *Јунак наших дана* „обистинио невероватан стваралачки згодитак: остварила му се психолошка аутентичност оне реалности што може обележавати савремености неколиких узастопних временских периода, како његовог, некадашњег, тако и нашег, садашњег”. Чак и кад се учини, на ужем естетском плану, да су нови ветрови неповратно одували неке раније стваралачке обрасце и идеале, дубљи поглед открива друкчију истину. Сумирајући у огледу „Реч и натпростор” налазе о видовима и нивоима склада у поезији Тина

Ујевића, наша ауторка ће нас сабрано опоменути: „То је чудесан песнички склад који има смисао и у овом времену у којем се смисао песничког несклада често претпоставља смислу песничког склада: чудесан, јер је резултат напора да се поезијом досегне непознато.” То непознато, у судбинском, крајњем смислу, заокупља у наизменичним наслутима вере и сумње Исидору Секулић и Ивана В. Лалића, којима, упркос полувековном нараштајном размаку, Светлана Велмар-Јанковић посведочује „сродност духовних суштина”. У поенти тог записа (из 2010) читамо како је Исидора „видилац али и наш савременик”, која нам упућује „страшни упит: шта ће бити од човека? Ко ће бити он, то људско биће, у будућности?”

Изразито мисаона природа, вођена и гоњена последњим, најтежим питањима, Светлана Велмар-Јанковић – уз свеколика своја *йосебна* књижевноисторијска, теоријска и методолошка усмерења и радозналости – с највише продуховљене страсти промишља *оишћу* и вечну егзистенцијалну, спиритуалну и космичку загонетку нашег постојања. Светитељи и просветитељи, песници и приповедачи, критичари и есејисти из различитих периодизацијских и поетичких рубрика српске духовности и књижевности њој се у првом реду указују као међусобни и њени *сродници* по запитаности пред вазда подједнако дубоким тајнама живота и смрти, зла и добра, вере и сумње. Отуд и њено читање старијег и новијег нашег наслеђа, заокупљено наткњижевним колико и стриктно књижевним његовим знаковима и значењима, надилази аспирације и оквире тзв. актуелизујуће рецепције.

2.

Сва три основна вида есеја (како их одређује Клаус Гинтер Јуст) – *есеј-йроблем*, *есеј-йорйреи* и *есеј-инйерйреиација* – налазе у *Сродницима* своју потврду и примену. Судаћи по насловима, у којима редовно фигурира име писца, рекло би се да претеже облик есеја-портрета. И доиста, у огледима посвећеним Св. Сави, Јефимији, Јовану Скерлићу, Исидори Секулић, Иви Андрићу, раном Владану Десници и неоавангардном експериментатору Владану Радовановићу срећемо мање или више целовита, заокружена виђења духовних и поетичких индивидуалности поменутих стваралаца. С друге стране, било да то наслов наговештава или прикрива, понеко штиво Светлане Велмар-Јанковић читамо као тематски изоштрени есеј-проблем. Такав је случај с текстом „Реч о поређењу (О поезији Јована Дучића)”, где се трага за суштином

символистичког „песничког говора чисте сугестије” и његовим раним и ретким обзнанама у нашем песништву, а такви су и огледи „На путу за нигдину (О прози Живојина Павловића)” и „Стварност једног језика (О прози Видосава Стевановића)”, у којима, узетим заједно, на тематско-поетичким и стилским особеностима ових писаца ауторка расветљава феномен естетике ружног, која, као по правилу, здружује категорије естетског (*одвраћно*) са категоријама етичког (*зло*).

Биће, међутим, да Светлана Велмар-Јанковић на путу ка *йорйрейу*, као и у потрази за одгонетком *йроблема*, за неизоставно полазиште бира текст – одломак, исказ или цигло једну реч – од чије потанке и свевиде *инйерйрейације* гради темељ за шири, уопштавалачки увид. У том смислу, као да сваки поменути и непоменути њен оглед представља својеврстан *есеј-инйерйрейацију*! Као што, рецимо, Гадамер од једне Рилкеове запете креће у тумачење једне његове песме, па и глобалног песничког смисла *Девинских елегија*, тако и она у једном Ујевићевом сонету, или још уже: у једној загонетној синтагми и двома стилистичким варијантама једног епитета у тој песми, открива заматак и наговештај целе истине о већ помињаној песниковој слутњи склада у натпростору вишеструког дослуха значења звука и значења речи. Слично, микро-аналитичко полазиште у интерпретацији једног текста, па и целог опуса, користи Светлана Велмар-Јанковић и у тумачењу Настасијевићевих „Глухота”, Матићеве песме „Да именујеш сенке звезда”, као и једног на први поглед тако нам далеког сижејног и експресивног детаља у Немањином животопису из пера Стефана Првовенчаног. Налик, поиздалека, заговорницима психолошке стилистике, који у одступању од језичке норме сагледавају правац што води ка тзв. духовном етимону дела, наша ауторка у првом случају на неколико примера везивања противречних значења долази до општијег налаза о Настасијевићевој изузетно тешкој борби с речима која је у исти мах „била и борба са ћутањем”, а у другом над призором Матићевог умећа да обичне речи „ослободи обичности” наслућује побуде и начин његовог опсесивног „убличавања пролажења у пролазност, настајања у нестајање”. Особито је занимљив и оригиналан трећи увид: по нашем тумачу, српски првовенчани краљ, при опису очевог замонашења, у Немањином узвику од две-три речи призива три приповедна времена (владарско, преобраћеничко и оно будуће, време Страшног суда), показујући тако приповедну моћ којом „уистину може да задиви данашњег читаоца”.

Редовно у дослуху с критичким читањима ранијих тумача, као и теоријско-методолошким полазиштима модерних лингвиста,

психоаналитичара, антрополога и наратолога, есејистичке интерпретације Светлане Велмар-Јанковић показују, међутим, високу меру свежине и самосталности. Нове су, каткад, и њене појмовно-термиолошке алатке, попут оних којима, на знамом наратолошком фону и њему упркос, диференцира у Веселиновићевом роману инстанце наратора и *казивача*, те читаоца и *чишача*. Нови су, смели али и уверљиви, и њени одговори на стара, толико пута постављана питања. Зашто се, толики су нагађали, Скерлић онако окомио на Диса, прећутавши и оне вредности које таленту и мисаоној продорности његовог критичког ума зацело нису промакле? Зато што је, још од 1904. године, тачно прозирући њену природу, био против модерне поезије. Реченица с почетка овог огледа, писаног пре тридесет три године, могла би да стоји и на његовом крају: „Да се није оборио на Диса, Скерлић не би био велики критичар какав јесте: он би изневерио себе.”

3.

Парадокс и обрт у управо наведеном исказу упућују на једну битну карактеристику есејистичког става и говора Светлане Велмар-Јанковић. Проницљиво уочена и ефектно именована стварна или привидна противречја у личностима, делима и феноменима које испитује нису, међутим, само ни првенствено црта једног *свила*, изразито склоног парадоксу, већ одлика самог *реда свира*, парадоксалног по себи.

У потрази за физиономијом њиховог духа, ауторка долази до прозрења о сложеној, богатој и унеколико контрадикторној природи писца у чији људски и стваралачки случај настоји да проникне. У неким деловима поменути синовљеве повести о Немањи уочиће она и речи које „сведоче о моћи коју је наш првовенчани краљ имао као писац, али и о мудрости коју је овај писац сачувао као краљ”. Као да сличном антимаболу, упркос растојању од седам векова, Светлана Велмар-Јанковић, можда најбољи тумач Андрићевих *Знакова ѿред ѿуша*, именује духовну и психичку ситуацију нашег великог писца и мудраца који је, допирући до дна очајања, „престајао да верује” али и „пристајао да се нада”, бивајући нам „тек данас близак, и све ближе јер је храбар да призна своју слабост а није слаб да призна своју храброст”. Обрт није украс исказа, већ лик саме истине. Тако ће се овде и стваралачка пустиловина Станислава Винавера, богата парадоксима, указати најпосле нашој ауторки и као исход који изненађује писца колико и читаоца – јер је управо осећање

трагичности живота, које Винавер одбацује, помогло његовом дару да се у најбољим песмама потврди, „да ухвати праве речи у правом тренутку”.

Колико и сами ствараоци, антиномична су, дакле, и поетичка исходишта и исходи њихових остварења, привилегованих у *Сродницима* потанким истраживањима (мада сам термин *йоейика*, ако смо добро читали, у овим огледима углавном није коришћен). Нејасност неких Настасијевићевих стихова „сама за себе врло је јасна” нашој ауторки. Песнички свет и говор Тина Ујевића – мимо „неспорне лепоте и спорног значења” чувене Богдановићеве реченице о стиховима у које се улази као у катакомбе – у минуциозној интерпретацији Светлане Велмар-Јанковић указују нам се као стварност натпростора која се у неким песмама „оцртава као све стварнија остајући, истовремено, нестварна”, као што се другде „уз помоћ привидно конкретног апстрактно све више апстрахује”. И у поезији Душана Матића, тумаченој овде егзактно колико и надахнуто, живот и свет су виђени као „нестварност стварности”, при чему се феноменолошка и поетичка раздаљина од Ујевића подразумева и кад се остаје при истој лексици и сличним говорним обртима.

Пре него што кажемо коју реч и о њеним тумачењима новијих српских прозаиста, упутно је подсетити да толики наши песници (Дучић, Винавер, Павловић, Христић, Лалић, Симовић, Радовић, Данојлић и др.) изврсно пишу о поезији, док је међу превасходним прозаистима Светлана Велмар-Јанковић безмало једини посвећен, танан и суптилан познавалац и тумач значењских и обликовних особености песничког стваралаштва и, посебно, песничког језика, у којем „стварно значење” речи по правилу, а увек на друкчији начин, бива преобработено „значењем звука” или каквим померањима у ритму и интонацији, и независно од неизбежне семантичке самосвојности и вишезначности песничких слика и метафора.

И кад је о уметничкој прози реч, ауторка *Сродника* трага за скровитијим, па и противречнијим сигналимa и наговештајима текста који анализира, не бавећи се никад очигледним или једнозначним његовим обележјима. Тако ће она, рецимо, претпостављајући неречено реченом у неким приповедним штивима раног Деснице, показати како шкрти искази „крију загонетни подтекст: свака реченица је набијена тим подтекстом као експлозивом”. Или како, опет са укусом неизбежног парадокса, причу и причање Живојина Павловића карактерише „доживљај неухватљивости постојања, а нарочито неухватљивости смисла тог постојања”, при чему читаоца очекују и „замке у игри са

стварностима фикције, али и фикцијом стварности”. Сличан, и вишеструк, укрштај супротности налазимо како у самој прози Видосава Стевановића тако и у хомоложном реторичком одзиву наше читатељке. Писац је, зачудо, свет о којем говори „апсолутно издвојио и учинио га апсолутно целовитим”. Јесте тај свет „сведен на ругобу бесмисла и бесмисао ругобе”, али и „целовит у тој сведености”, макар био само „привидно стваран”. Више од поигравања са антитезом значи и интерпретаторкин увид о законитом разлазу (анти)јунака ове прозе са стварношћу других и друкчијих: „... комуницирање је дефинитивно онемогућено а неспоразум је дефинитивно омогућен”.

Унеколико је друкчији приступ херметичкој и ониричкој прози неоавангардног експериментатора Владана Радовановића, којим и данас (текст је писан у јесен 2012) ауторка потврђује своју трагалачку смелост у расветљавању превратничких и прекретних остварења, каква је раније препознавала у делима Растка Петровића и Васка Попе, или у одбаченој и заборављеној фантастичкој прози Милете Јакшића. Пажљивим ислеђивањем замршених трагова и знакова дубљег смисла у наоко непрозирном Радовановићевом говору, Светлана Велмар-Јанковић у његовом необичном опиту разазнаје далека сећања на низ наших песника посвећених језичком експерименту, укључујући и Настасијевића. Да би у закључном исказу, са увек јој својственом стилском окретношћу, устврдила како наш савременик, ипак, на свом стваралачком путу остаје „тврдо и свој, тврдо свој”.

Сличним закључком, померајући нагласак са тврдоће на самосвојност, могли бисмо окончати овај осврт на *Сроднике* и њихово следство раније обзнањеним својствима и вредностима есејистике Светлане Велмар-Јанковић. Њени критички огледи, како уочава Предраг Палавестра у својој *Историји српске књижевне критике* (2008), „писани лепим и мирним стилем одмерене и неговане грађанске отмености, не показују толико приврженост према писцима из њеног духовног света и окружења, односно писцима одређеног стила и опредељења, колико показују особен господски угао гледања на књижевност. Код ње се осећа духовна потреба за дијалогом и комуникацијом на високом нивоу песничког језика и песничких идеја, на нивоу вишем од оног на којем делују дневни критичари. Њени есеји прожети су камерним полугласом, извезени пажљивом руком којој се не жури.”

То отмено одсуство журбе објашњава и чињеницу да су се текстови *Сродника*, писаних током педесет пет година, тек сад нашли међу истим корицама и тако посведочили које је ствараоце наша ауторка, како сама вели у пропратној напомени, умела

да прихвати „као могуће саговорнике у сопственим интелектуалним и духовним лутањима, али и по зову према истраживањима још неистраженог”. Ако је наш приказ тог истраживачког саговорништва пре налик каквој грубој демонтажи неголи целовитој и обједињујућој слици, крива је, понајпре, управо журба, неизбежна у последицама ове врсте.*

---

* Реч о књизи *Сродници* (Издавачки центар Матице српске, 2013), у САНУ, 29. октобра 2013. године.